

²⁸ Uo: 65. p.

²⁹ Uo: 66. p.

³⁰ Balázs Ferenc: *Kis Hittan*. Torda, 1932. 20. p.

³¹ Uo: Fedőlap.

³² Dr. Kiss Elek: *Unitárius káté*. Kolozsvár, 1968. 28. p.

³³ Uo: 29-30. p.

PIRNÁT ANTAL

ENYEDI GYÖRGY HÉLIODÓROSZ-FORDÍTÁSA

A kolozsvári unitárius kollégium kéziratgyűjteménye őrzi Enyedi György 1592-ben készült fordítását Héliodórosz Aethiopika című regényéből.¹ Az Enyedi-fordítás a kor színvonalán álló alapos humanista munka. Pontosan és szépen igyekszik fordítani a görög szöveget. A fordítást - a korabeli kiadói gyakorlat szerint - előszóval, ajánlással látja el, és megpróbálja a szerzőre vonatkozó forrásokot összegyűjteni, és számot ad a műnek azokról a kiadásairól és fordításairól, amelyekről tudomása van. Enyedi műve tartalmazza a mű editio princepsének a kiadó által írt előszavát is. A Héliodórosz regényről az 1530-as évekig csak másodkézből származó információkkal rendelkezett a tudós közvélemény. A következő módon kerül be az európai köztudatba: 1527 augusztusában Ferdinánd csapatai elfoglalták Budát. Az egyik katona, egy kelmefestő német a könyvtárból elvitt egy-két kódexet, köztük Héliodórosz regényének görög nyelvű kéziratát is. A nürnbergi piacon aztán áruba bocsátotta a kéziratokat. Vincentius Obsopoeus birtokába került a kódex, aki sajtó alá rendezte és 1534-ben Baselben megjelentette. Enyedi valószínűleg ezt az editio princepsset használta; lemásolta előszavát és csatolta a fordításhoz.

Az előszóból a következő derül ki:

A humanisták ez időben a regény-műfajt még nem ismerik. Obsopoeus úgy adja ki a művet (kalandregényt), mint történelmi munkát. Megjegyzi ugyan, hogy a görög történetírók (szerzők) megbízhatatlanok, fecsegők, nem úgy mint Livius és Tacitus; de ennek ellenére megbecsülendő történeti forrásként kezeli. Nagy Sándor hódítása ellőtről ugyanis Egyiptom történetére kevés forrást ismerünk (a regény a perzsa uralom idején játszódik), s éppen ezért tartja rendkívül értékes forrásnak. A kiadónak nem jut eszébe, hogy fikciós elbeszélésről van szó.

Enyedi már jóval tájékozottabb: a különféle nyilatkozatok mellett közli azt is, amit a mű fordításairól tudott. Említi Jacques Amyot francia humanista fordítását, amely a regény európai karrierjét elindította, de tudomása van angol, spanyol, olasz, német fordításokról is. Nem tud viszont arról, hogy már létezik egy latin fordítás is, amelyet a lengyel Stanislaw Warszewicki majd negyven évvel korábban adott ki. Viszont Enyedi tisztában van azzal - noha közli Obsopoeus előszavát -, hogy itt költői alkotásról van szó. Erre, minden jel szerint, Julius Caesar Scaliger Poeticája hívta föl figyelmét; közli is azt a

részt, amely a regény méltatását tartalmazza: Scaliger szerint a regény kompozíciója az Odüsszeiára emlékeztet. Figyelmébe ajánlja az efféle szerkesztést az epikus költőknek. A regény-műfajra természetesen neki sincs szava.

Szepessy Tibor kutatásaiból is tudjuk, hogy az ókori teoretikusok erről a műfajról, a fikciós prózai elbeszéléstről nem vettek tudomást, noha a hellenizmus korában szép számmal akadtak ilyenek. Egyetlen kivétel van: Macrobius Cicero-kommentárja. Macrobius a Somnium Scipionis magyarázatában osztályozza az elbeszéléseket: ott beszél

1) igaz, megtörtént dolgokat elmondó szövegekről;

2) kitalált történeteket elmondókról, amelyeknek azonban hasznos tanulságuk van;

3) ill. nem igaz dolgokat elbeszélő szövegekről, melyeknek tanulsága nem értékelhető erkölcsileg. Ide olyan művek tartoznak, mint Petronius Satyriconja és mint - legnagyobb csodálkozásomra, mondja – Apuleiusé. (Apuleiust ő mint filozófust ismeri.). E két példán kívül többet egyébként ma sem ismerünk. Itt a harmadik csoportban kap helyet tehát a regény, mint szórakoztató, de nem tanító elbeszélés. Macrobius a műfaj római példáit sorolja ugyan föl, de nem valószínű, hogy Héliodóroszról nem tudott. (Nem ismert ugyan e görög regény korabeli latin fordítása, de a Satyricon mintha ennek, vagy legalábbis annak a regénytípusnak, amit Héliodórosz jelent, a paródiája lenne. Annak ideális szerelmesei helyett ennek hősei két minden hájjal megkent homoszexuális csirkefogó, akik Priaposz átka miatt nem lehetnek egymáséi, életüket folytonos vándorlással töltik Itálián keresztül).

A Macrobius szövegét ismerő humanistáknak nem tűnt föl, hogy a fiktív prózai elbeszélés beilleszthető a klasszikus műfaji rendszerbe.

Az Obsopoeus előszónak van még néhány tanulsága:

a) A közhiedelem szerint a Mátyás-féle könyvtár ekkorra, 1527-re már szétszóródott. Csapodiék feltételezik, hogy a törökök vagy Mária királyné 1526-ban fölpackolták a kódexeket, és elvitték. Ha az erdélyi fejedelmek, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György azon tervétől, hogy a Corvina megmaradt részét Erdélybe kellene menekíteni, el is tekintünk, az 1526-os teljes szétszóródást akkor is cáfolni lehet. A törökök 1526-ban feltehetően a díszes kiállítású kódexekből zsákmányoltak elsősorban, a kevésbé ékesek, de a filológus számára talán értékesebb egyedi kéziratok a helyükön maradtak. Obsopoeus még egy kéziratot vásárolt a katonától, Diodorosz Siculust. Feltehető, hogy egymás közelében lévő könyveket ragadott meg a félig írástudatlan katonára, így azt is feltehetjük, hogy a Corvinában is a görög történetírók osztályába volt besorolva a Héliodórosz-regény.

b) Enyedi György a Báthory Zsigmondnak szóló ajánlásában, a Héliodórosz regényt mint szépirodalmi alkotást ajánlja az olvasóknak. Hasonló érvekkel él, mint Balassi Bálint a Szép magyar komédia előszavában: Örökös tél nem lehetséges, az ifjúságnak szüksége van ilyen szórakoztató olvasmányokra. Ez a mű szerelmi regény ugyan, de erkölcsileg kifogástalan, törvényes házasság a vége. Üdítő szépirodalomnak tartja.

c) Enyedi előszavában erőteljes nemzeti érzést is megfogalmaz. A mű eredetileg Mátyás, a nagy király könyvtárából származik - írja -, kéziratát ő ho-

zatta Európába. Nekünk magyaroknak meg kell tehát már csak ezért is becsülnünk.

Az Enyedi-fordítás kolozsvári másolata egyetlen példány; el van viszont látva mindazzal az apparátussal, ami a kiadásban szokás. Fel kell tennünk a kérdést: Miért nem jelent meg 1592-ben?

1. Lehet, Enyedi időközben rájött, hogy van már Héliodórosz regényének nyomtatott latin fordítása. A nagy tájékozottságra valló előszó és tudós apparátus alapján feltételezhetjük ezt.

2. Elképzelhető, hogy azért, mert Enyedi György a katolikus Báthory Zsigmond szemében nem volt rokonszenves. Báthory különben nem volt túlságosan bőkezű mecénás az erdélyi protestáns humanistákkal szemben, elég Baranyai Decsi és Brutus műveire utalni: mind hasonló sorsra jutottak. Tudunk arról, hogy ha ki akarták adni műveiket, ránk maradt a Báthory Zsigmondhoz írott ajánlásuk is, de mégsem jelentek meg nyomtatásban.

3. A harmadik feltételezést kicsit kajánkodva említem. Enyedi a szerzőre vonatkozó antik nyilatkozatok között közreadja egy Szókratész nevű 5. századi ókeresztény egyháztörténetírőét is. Ez a szerző följegyezi a következő mendemondát: Héliodórosz ifjúkorában írta meg ezt a regényt, később keresztény hitre tért, elmélyült a teológiában olyannyira, hogy végül püspökké is jelölték, amikor valakinek eszébe jutott, mit is írt ifjúkorában. Héliodórosz a regény mellett döntött. Enyedit a fordítás elkészülte évében, 1592-ben jelölik és választják meg püspöknek. Enyedi talán ugyanebbe a helyzetbe került, ilyesféle választás elé állították, és ő a püspökséget választotta. Meg kell azonban mondani, hogy püspökké választása körül komoly huzavonák voltak ugyan, de nem tudok róla, hogy szépirodalmi munkásságát említették.

Enyedi magyar nyelvű széphistóriáját (Gisquardus és Gismunda, Debrecen 1577, Kolozsvár 1582: ez utóbbi adja a teljesebb, jobb szöveget²) Boccaccio novellája alapján készítette. Jellemző a kor irodalmi viszonyaira, hogy amikor szerelmi történetet magyarra fordít, verses formához folyamodik. Amikor azonban tudós olvasó számára hasonló tárgyú műből készít fordítást, a prózai formánál marad: görög prózát megfelelő színvonalú latin prózára tesz át. Mintha magyar nyelvű prózai elbeszélésre ez idő tájt nem volna még igény.

A Héliodórosz regény magyarországi pályafutását³ is jellemzőnek kell tartanunk:

A 16-17. század fordulóján Czobor Mihály magyarra is lefordította.⁴ A fordítás természetesen a kor olvasói igényei szerint, versben készült. Igaz ugyan, hogy verstani szempontból meglehetősen magányosan áll korában, talán ez is egyik oka, hogy nem vált túl népszerűvé. (A népszerű 12-es sorokból öt alkot egy strófát. Ez az egykorú olvasó számára idegen, de az még a 17. század végén is.⁵) Irodalmunkban különös helyet foglal el a mű abból a szempontból hogy nem a latin fordítás alapján készült: ellentétben az általános magyarországi fordítói gyakorlattal, amikor még modern nyelvű szerző esetén is a latinból fordítanak, ha az létezik. Czobor a német fordítás alapján kezdi meg az átdolgozást, ami egyébként soha nem lett kész. A műnek rengeteg részletzsépsége van, viszont fárasztóan felduzzasztja, a német prózához képest is, a szöveget. Ha végig elkészül, három Iliász terjedelmű lett volna. Amit re-

konstruálhatunk, az a regény szövegének, cselekményének egyharmada. Ez is csonkán maradt ránk, egyetlen példánya a Zrínyi Miklós könyvtára kéziratái közül ismert. A Czobor fordítás a 17. század folyamán is csak néhány főúri könyvtárban lehetett meg.

A regény magyarországi utóéletének következő szakasza az 1690-es években kezdődik:

A befejezetlen Czobor fordítás ekkor felkeltette Gyöngyösi István egyik mecénásának érdeklődését. Megbízta Gyöngyösit, készítse el a regény befejezését. Gyöngyösi nem volt műveletlen ember, de Héliodórosz nem tartozott az iskolai tananyaghoz, nem volt tehát tudomása róla, és nem ismerte a regény egyetlen fordítását sem, ezért teljesen önállóan komponált neki befejezést, amely a műnek egy olyan példánya alapján készült, amely teljesebb a ma ismertnél. (Az eredetiben a sorsüldözött szerelmesek Egyiptomba sodródtnak, keresik, kergetik egymást, így jutnak el a hősnő, Chariclea hazájába, Etiópiába, ott egymásra találtnak.) Gyöngyösi megoldásában Chariclea, miután elszakad szerelmesétől, ispotályt alapít Egyiptomban, ahova minden szegény vándort fölvesz, csak mesélik el élettörténetüket. Theagenész odavetődik, így ismernek egymásra a szerelmesek. Gyöngyösi nemcsak befejezte azonban a művet, hanem át is dolgozta, Czobor ötsoros strófáit kedvenc versformája szerint négy sorosokra írta át, ami kétségtelenül jót tett a szövegnek. Az előző terjen-gösségéhez a strófa-kényszer is hozzájárult.

Jegyzetek

¹ Mikrofilmje: MTAK A 167/IX.

² Azt hiszem, Varjással szemben Káldosnak van igaza, aki szerint az 1582-es szöveg olyan korrekciókat, javításokat tartalmaz, amely csak a szerzőtől, ill. szerzői kéziratból származhatnak.

³ Héliodórosz magyarországi recepcióját Dézsi Lajos egyik tanítványa, Rajka László tárta fel (Heliodoros Aithiopiájának feldolgozásai a magyar irodalomban. Kolozsvár 1917.).

⁴ Mielőtt a zágrábi Zrínyi könyvtár kézirata hozzáférhetővé vált, a Dézsi által készített Czobor-másolatot tanulmányozhattam. Kiadása: RMKT XVI/10. (?)

⁵ A régi magyar vers repertóriumra szerint: a 16. században Czobor versformájának nincsen megfelelője. Az öt hosszú soros strófa is igen ritka, két viszonylag korai szöveg, a Nikolsburgi Névtelen (Sok históriákat már mi magyarítottunk) és Sztárai egyik históriája (Mostan emlékezzünk a régi időkről) áll ötsoros strófaból; itt az ötödik sor 13 szótagos.

„AZ UNITÁRIUS PLATÓN” - ENYEDI GYÖRGY

A következő gondolatmenethez egy mondat adta az ötletet. Geleji Katona István, a XVII. századi erdélyi református egyház egyik meghatározó személyisége, az erdélyi fejedelem udvari papja, aki 1638-ban egyik fő szorgalmazója volt az erdélyi unitáriusok elleni legsúlyosabb következményekkel járó támadásnak - a dési complanationak -, két hatalmas polemikus műben¹ is szembeszállt az erdélyi unitárius egyházzal és annak hitelveivel. A *Titkok títka* című munkájában elsősorban Enyedi György *Explicationese*, illetve annak Toroczka Máté által készített és 1619–20-ban kiadott magyar fordítása² ellen indított támadást. Enyedi ellen a legsúlyosabb vádnak azt tartja, hogy annak érvrendszerében, bizonyítékaiban rendkívül sok világi szerzőt idéz,³ s el is marasztalja az unitáriusokat, amiért ezt a szerzőt *Platójoknak tartják nagy tudománya miatt*, pedig inkább szégyellhetnék helytelen okoskodását.⁴ Geleji Katona István indulata is azt sejteti, hogy az unitáriusok igen nagy tisztelettel őrizték volt püspökük emlékét, s bölcsességét, tudományát kimondatlanul, de - az ellenfelek gúnyolódásából ítélve - inkább kimondva, a nagy görög filozófushoz mérték. Vajon mit jelent Geleji mondata? Csak annyit, hogy Enyedit nagy bölcsnek tartották hívei? Vagy a református püspök másra célzott? Talán más oka is van, hogy Enyedi neve mellett Platónt említi? Konkrétan megfogalmazva, vizsgálódásunk tárgya az, hogy kimutatható-e Enyedi vagy az őt követő unitárius gondolkodók között Platón és a platonikus filozófiai hagyomány valamilyen szintű ismerete?

A XVI. századi antitrinitárius mozgalom viszonya a filozófiához rendkívül ellentmondásos. Már Servet óta kimutatható az általános filozófiaellenességnek nevezett jelenségcsoport, amely szerint a filozófia bonyolult magyarázataival, érvelésével összezavarja az egyszerű, világos evangéliumi igazságot.⁵ Ebben a gondolatkörben úgy az arisztotelészi-, mint a platonikus-tradíció bírálata tárgya.⁶ A Servet *Restitutiojában* fellelhető platonikus gondolatokat az antitrinitárius mozgalomnak az arisztotelészi tradíció befolyása alatt álló teoretikusai nem fogadták el.⁷ Laelius és Faustus Socinus is kikeltek Platón és a neoplatonikusok ellen. Faustus Socinus így ír: *Ex quibus opinionem istam de Trinitate quae passim recepta est, originem duxisse non dubito; etenim valde illi consentanea sunt ipsius Platonis, et eius sectatorum scripta, qualia sunt Jamblichii, et ceterorum, qui tamen omnes a Mercurio illo Trismegisto haec habuisse videntur.*⁸ Háttérbe szorultak Servet platonizáló gondolatai az erdélyi antitrinitáriusok között is. Pirnát Antal véleménye szerint Dávid Ferenc és társai hiányosabb filozófiai műveltsége miatt. Balázs Mihály véleménye szerint tudatosan iktatták ki Servet platonikus gondolatait,⁹ sőt, átvéve Laelius és Faustus Socinus gondolatait, többször különösen élesen jelentkezett a platonikus filozófia bírálata, amelynek - Dávidék szerint - a szentháromság dogmájá-